

Перлюстрація як метод забезпечення державної безпеки

Б.В. Бернадський
кандидат історичних наук,
доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто використання перлюстрації у заходах із забезпечення державної безпеки Російської імперії.

В статье рассмотрено использование перлюстрации в мероприятиях по обеспечению государственной безопасности Российской империи.

The article discusses the use of a censorship of activities to ensure the national security of the Russian Empire.

Ключові слова: *агентура, перлюстрація, жандарми, цензура, спецслужби, державна безпека.*

Постановка проблеми

Можна стверджувати, що сучасні розвідка та контррозвідка з'явилися на рубежі XIX – XX століть, коли старі методи роботи спецслужб продемонстрували свою низьку ефективність. У цей період у їх діяльність вводяться нові агентурні методи, ширше використовується й перлюстрація. Усе це складається в єдину оперативно-розшукову систему отримання інформації, що була досить ефективною. Наголосимо саме на отриманні інформації, а не реагуванні на виклики державній безпеці. Нові методи оперативно-розшукової діяльності дали змогу різко підвищити ефективність функціонування місцевих підрозділів, зокрема, в Україні.

Перлюстрація була особливим інструментом розшукової діяльності. Адже державні інтереси монархії вимагали повної інформації не лише про опозиційну та ворожу діяльність, а й про настрої населення. Оскільки одним із засобів як легального, так і нелегального зв'язку того часу була пошта, роль перлюстрації в загальній системі розшуку була значною. Тоді ж у її роботі все масштабніше ставала контррозвідувальна складова. Зокрема, відомий контррозвідник, жандармський полковник В. Єрандаков наголошував саме на значенні перлюстрації та органів політичного розшуку в реалізації загальнодержавної системи безпеки, адже військові контррозвідники зосереджувалися лише на виконанні своїх вузькоспеціалізованих завдань [1, с. 324].

Досить часто інформація, отримана з матеріалів перлюстрації, була єдиною підставою для проведення оперативних і процесуальних дій. Добре відпрацьована система давала можливість своєчасно виявляти факти, що вказували на можливі підготовку чи скоєння державних злочинів. Окрім отримання оперативної інформації, вона використовувалась і для переривання потоку інформації, особливо в тому разі, коли інші способи зв'язку у противника були відсутні.

Досить часто в літературі трапляються твердження щодо незаконності такої діяльності спецслужб і про те, що перлюстрація перебувала за межами правового поля імперії. На нашу думку, це потребує певного уточнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перлюстрація була невід'ємною складовою системи політичного розшуку, тому вона й досі становить інтерес для багатьох дослідників. Серед них, передусім, варто виділити В. Измозіка, З. Перегудову, С. Жарова, О. Кириєнка та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак більшість авторів зосереджується на використанні перлюстрації в політичному розшуку, фактично, залишаючи поза увагою більш широкий контекст державної безпеки.

Формулювання цілей статті

Зважаючи на викладене, автор поставив перед собою мету розглянути використання перлюстрації у контррозвідувальній діяльності.

Вклад основного матеріалу дослідження

У середині XIX ст. перлюстрація допускалася судовими статутами. Окрім того, слід вказати на специфіку законодавства Російської імперії. Тривалий час робота її спецслужб регулювалася підзаконними нормативно-правовими актами. Передусім – циркуляром міністра внутрішніх справ від 5 січня 1883 року, у якому викладався порядок отримання інформації та об'єкти перлюстрації.

Олександр III вивів цю практику на новий рівень. За поданням міністра внутрішніх справ І. Дурново він у 1891 р. підписав таємний указ, що дозволяв спецслужбам ознайомлюватися з будь-якою кореспонденцією, що викликала підозри. У Російській імперії до 1906 р. монарх був найвищим законодавчим органом і джерелом права. Тож з упевненістю можна стверджувати, що ці нормативні акти повністю узаконили перлюстрацію.

До 1897 р. було видано ще низку нормативних актів, які регулювали технічну сторону справи, зокрема експертизу кореспонденції, установку осіб, хімічний аналіз тексту [2, с. 195]. Таким чином, уся перлюстраційна діяльність спецслужб була чітко регламентована. Інша річ, що відповідні нормативно-правові акти, які її регулювали, були таємними.

Справа в тому, що такі дії були грубим порушенням правил Всесвітнього поштового союзу, членом якого була й Російська імперія. Тож чинне законодавство передбачало відповідальність поштового службовця за відкриття листів навіть із цікавості. Якщо їх зміст ставав відомим іншій людині, то поштовому службовцю загрожувало тюремне ув'язнення на строк від 4 до 8 місяців. Коли ж він, із якої-небудь причини погоджувався передавати листи іншій особі, без дозволу адресата та адре-

санта, йому виносили вирок на строк від 8 до 16 місяців [3, с. 242-243].

Тож, задля уникнення службовцями «чорних кабінетів» відповідальності вони зараховувались у штат Міністерства внутрішніх справ. Це виводило їх з-під дії кримінального законодавства. Однак, незахищеними залишались агенти, яких із тією ж метою вербували з числа поштових службовців. У цьому аспекті таку діяльність агентури можна вважати незаконною.

Отже, на підставі аналізу нормативно-правової бази можна зробити висновок, що до карної відповідальності притягувалися лише чиновники поштового відомства. Працівники ж «чорних кабінетів» рахувалися за МВС, тобто перебували у своєрідному діючому резерві спецслужби. Термін «чорні кабінети» подарувала нам Франція, як законодавець мод і в багатьох інших проблемах політичного розшуку. Саме у такому кабінеті при Паризькій пошті було розпочато цілеспрямований контроль кореспонденції. У Росії в постійну практику перлюстрація була введена в 1744 р., коли в Петербурзькому поштамті з'явився перший «чорний кабінет».

З подачі генерала О. Спиридовича в науково-популярній, а подекуди й науковій літературі утвердилася думка, що до 1917 р. в Російській імперії перлюстрацією займався лише один чиновник – дійсний статський радник М. Мардар'єв, який мав на це право відповідно до іменного імператорського указу. Жандарм-історик стверджував: «Корпус жандармів перлюстрацією ніколи не займався: це не було його завданням, якщо ж де-небудь на периферії це робилось, то лише за власною ініціативою і потайки від начальства» [4, с. 61].

Однак документи спростовують твердження генерала, і він, безумовно, знав про це. Отже, свідомо написав «корпус жандармів», а не «Департамент поліції» чи «політична поліція», тому що перлюстрацією займалися не жандармські офіцери, а чиновники.

Монополія на перлюстрацію традицій-

но знаходилась у віданні МВС і царя. Хоча на певний час С. Вітте домогся участі прем'єра в цьому занятті. Подібну спробу вже в останні роки існування самодержавства зробив Б. Штюрмер. Як можна судити з показів директора Департаменту поліції С. Білецького, не безуспішно [5, с. 15-20; 6, с. 44].

Попри зауваження О. Лопухіна, участь глави уряду в перлюстрації полягала тільки в ознайомленні з матеріалами перлюстрації, які раніше спецслужба доповідала лише цареві. Міністр внутрішніх справ і надалі вирішував, що й кому доповідати. Тож Вітте в подальші роки критикував інститут перлюстрації, зауважуючи, що на посаді глави уряду не отримав жодного листа, що був би корисним з державної чи поліцейської точок зору [7, с. 313-314]. Тобто, діяв із державницьких позицій, критикуючи не сам інститут, а його мало-ефективність.

Сама служба знаходилась у прямому підпорядкуванні імператора, який власноруч виділяв на неї кошти. Із 1894 р. на перлюстрацію з секретних сум пішло 8 тис. крб. З 1910 р. – 28, до кінця 1915 р. загальні видатки на перлюстрацію вже становили 163338 крб. на рік [8, с. 346].

Безпосередньо перлюстрацією займалися секретні відділення, що структурно входили до системи МВС – уже згадувані «чорні кабінети» поштамтів. У результаті реформування спецслужб, що проводилося після поразки Першої російської революції, вони потрапили в підпорядкування 1-го відділення 4-го діловодства (колишнього Особливого відділу) Департаменту поліції. Тобто стали структурною одиницею власне спецслужби.

Згідно з доповідною запискою відомого криптографа І. Зибіна «чорні кабінети» були в Петербурзі, Москві, Варшаві, Києві, Одесі, Харкові, Тифлісі, З. Перегудова нараховує 8 перлюстраційних пунктів [9, с. 38; 10, с. 502].

Перлюстрацією активно займалися й органи політичної поліції на місцях. Не маючи у своєму розпорядженні так званих чорних кабінетів, вони вербували пошто-

вих службовців, які таким чином надавали інформацію не перлюстрації, а ніби агентурні відомості. Заради справедливості треба зазначити, що в масі своїй поштові чиновники часто не стільки допомагали жандармам, скільки заважали їм, бравуючи цим.

Агентура, що допомагала в перлюстрації, не вважалася цінною, зазвичай по документах вона проходила як допоміжна. Відповідною була й плата, попри важливість наданої інформації. Подекуди таких агентів звільняли «за непотрібністю», хоча траплялись й винятки. Так, Подільським губернським жандармським управлінням (далі – ГЖУ) був завербований сортувальник листів Могилів-Подільської поштової контори Іван Слободянюк. Працював він вочевидь ефективно, оскільки мав найвищий статус – «секретного співробітника». При тому, що інші люди такого рангу вважались «штучниками» чи «інформаторами» [11, арк. 3; 12].

Слід згадати ще один цілком таємний підрозділ – так звану придворну перлюстрацію, що повинна була надавати матеріали важливого державного значення та діяла під прикриттям бібліотеки, утім свідчення про неї надто неповні й уривчасті.

У великих містах при управлінні поштово-телеграфних округів створювалися спеціальні відділи закордонної цензури, що також займалися перлюстрацією. У кожній такій установі було по кілька осіб, які знали до 8 мов. Загалом це були чиновники-лінгвісти закордонного походження [13, с. 90]. Перлюстрація проходила і за кордоном шляхом вербування іноземних поштових службовців.

Перлюстрації підлягало приватне листування (за наявності певних ознак) усіх відправників та адресатів, окрім царя і міністра внутрішніх справ. Завжди перлюструвалася кореспонденція державних сановників: міністрів, директорів департаментів, генерал-губернаторів та інших вищих адміністраторів імперії, включно з листуванням директора Департаменту поліції.

Новопризначений керівник МВС інколи зі здивуванням знаходив на столі попередника виписки зі своїх приватних листів, а П. Дурново був шокований, коли, ставши міністром, дізнався, що його листування переглядалося, навіть коли він був директором Департаменту поліції. Шеф жандармів М. Селівестров, надсилаючи листа з нарочним до Лондона, просив дати відповідь через МЗС, оскільки його листування перлюструвалося [15, с. 105].

Обсяг роботи зростав із року в рік. Якщо в кінці XIX ст. «чорні кабінети» перехоплювали по 150-200 конспіративних, шифрованих листів на рік, то починаючи з 1901 р., коли набуло поширення «хімічне» листування, на поштамтах затримувалося і направлялося до Особливого відділу щорічно близько 2500 різноманітних документів. Листи відфільтровувались як у самому «чорному кабінеті», так і поштовими службовцями на поштамті. Щоденно відкривалося 2-3 тис. листів. У регіонах щоденно перлюструвалося від 100 до 500 листів, із яких робилися виписки (так звані меморандуми) [16, с. 153; 17, с. 187; 18, с. 85].

Поширеною є думка про тотальну перлюстрацію якщо й не всієї кореспонденції, то в усякому разі революційних діячів і організацій. Її обсяг і справді був великим. За даними З. Перегудової, протягом 1907-1914 рр. найбільша кількість випісок була зроблена в 1907 р. (11522), потім їх кількість поступово зменшувалася, до 7935 у 1910 р., і зросла до 8658 у 1911 році. У 1912 р. їх кількість сягнула понад 10 тис. [19, с. 379].

Однак значна кількість кореспонденції, що містила інформацію про антиурядову діяльність, проходила поза увагою перлюстраторів [20]. Більше того, революціонери, які прекрасно опанували методи таємної війни, часто використовували перлюстрацію політичного розшуку для введення дезінформаційних заходів.

Незважаючи на величезні обсяги роботи, штати перлюстраторів були невеликими: у петербурзькому «чорному кабінеті» (саме тут розпечатувалася, окрім приват-

ного листування, і дипломатична пошта) працювало 12 чиновників, в Одеському – 5, Київському – 4, Харківському – 2. До 1902 р. секретні чиновники самі займалися відбором листів, які слід було перлюструвати. Розширення масштабів роботи вимагало залучення особливо надійних поштово-телеграфних службовців. До кінця 1915 р. таких нараховувалося 60 осіб.

Варто додати, що в охоронних відділеннях також були спеціальні чиновники, які займалися розробкою перлюстрованих листів. Тим не менше, чисельність перлюстраторів ніколи не була значною. Це пояснювалося як хорошим технічним оснащенням «чорних кабінетів», так і високою професійною підготовкою цензорів.

Утім, стосовно кваліфікації та рівня освіченості цих чиновників є різні точки зору. Відомий фахівець з історії політичного розшуку В. Ізмозік дотримується невисокої думки про їхній рівень освіченості, наголошуючи, що жоден із них не мав закінченої вищої освіти [8, с. 348].

Формально вчений мав рацію, однак, на таку відповідальну роботу службовців підбирали досить ретельно, проводячи спецперевірку. Основними вимогами до персоналу були знання «хоча б трьох іноземних мов» і повна політична благонадійність кандидата. Чиновники перлюстрації, зазвичай, володіли методами дешифровки, були серед них і винахідники. У багатьох, за свідченням колишнього цензора, «з часом вироблявся дивовижний «нюх» визначати зміст листа за його зовнішнім виглядом або за почерком адреси» [21, с. 123; 17, с. 187-189].

Зважаючи на той факт, що кількість листів значно зросла, безпосереднім сортуванням займалися поштові чиновники в самій експедиції поштамту. Керував їх роботою таємний чиновник із відповідною підготовкою. Продуктивність роботи була досить високою. Так у Петербурзькому «чорному кабінеті» один співробітник відкривав до 500 листів, чотири чиновники їх читали, двоє знімали копії, інші виготовляли фальшиві печатки та фотографували.

У так званих чорних кабінетах листи

відбирали та розпечували, якщо адреси відправників і отримувачів, прізвища адресатів становили певний інтерес, а то й просто навмання. Листи, що викликали підозру, обробляли різними хімічними реактивами з метою виявлення таємного тексту, копіювали і відсилали у місцеві охоронні відділення чи Департамент поліції для розшифровки та подальшої роботи з ними.

Система перлюстрації приватної кореспонденції була найбільш таємною складовою в комплексі методів отримання інформації. Заборонялося навіть використання цього терміну поза межами політичного розшуку. На відміну від агентурної, інформація, отримана з перлюстрації, називалася «секретними відомостями», їх рекомендували використовувати особливо обережно, без посилання на джерело [13, с. 91].

Усі чиновники перлюстрації давали підписку про нерозголошення відомостей, що становлять державну таємницю, причому доплата за секретність була удвічі вищою за офіційну платню. Той же М. Мардар'єв періодично нагадував слова міністра: «Таємниця перлюстрації є государевою таємницею» [21, с. 123; 8, с. 349].

Тож, перлюстрація використовувалась і як метод захисту держави, у тому числі, державної таємниці, і сама становила державну таємницю. Секретність була настільки високою, що чимало чиновників Департаменту поліції мали про неї лише загальне уявлення, але не знали, що ця діяльність узаконена. Це видно зокрема зі спогадів колишнього чиновника Варшавської охоранки М. Бакая [22].

З вимог таємності у разі заворушень усі матеріали перлюстраційних пунктів мусили знищуватися [23, с. 95]. Для недопущення розшифровки цього цілком таємного виду оперативно-розшукової діяльності, результати перлюстрації ніколи не використовували як обвинувальні матеріали в судових процесах. Вони мали значення лише в ході слідства, як оперативний матеріал.

Приміщення поштової цензури ретельно ізолювалися від приміщень поштамтів.

Вхід до «чорного кабінету» дозволявся лише особам, які безпосередньо займалися перлюстрацією кореспонденції, оглядом книг, газет, журналів.

Попри всі намагання, у 1913 р. інформація про перлюстрацію все ж стала доступною широкому загалові, у пресі з'явилася низка публікацій. Службове розслідування виявилось безрезультатним. Утім, розсекреченим був лише Петербурзький «чорний кабінет». Відкриття ж у лютому 1917 р. двох Київських стало для громадськості повною несподіванкою. У документах зазначалося, що вони були структурним підрозділом: один – охоранки, інший – жандармського управління. Працювали вони автономно, як від петроградської установи, так і один від одного, навіть не підозрюючи про взаємне існування [24, арк. 226]. Питання про роботу двох «чорних кабінетів» у Києві залишається відкритим. Адже революціонери, які проводили розслідування, були мало обізнані в жандармській специфіці. Зокрема, стверджувалося, що чиновники пунктів, які діяли на київській пошті, мали псевдоніми, як агенти охоранки, та отримували грошову винагороду від Кулябка і Шределя в розмірі 30-40 крб. на місяць. Імовірно, спецслужби просто завербували агентів у поштовому відомстві. Підтвердженням цього став той факт, що один із співробітників, на прізвище Варивода, значився за обома пунктами. Якби він перебував на державній службі, це було б неможливим.

Перлюстрована «політична» кореспонденція поділялася на «алфавіт» і випадкову вибірку, або листи «за наглядом» і листи «за підозрою». «Алфавіт» складався міністром і Особливим відділом Департаменту поліції та означав список осіб, чия кореспонденція підлягала обов'язковому переглядові.

Листи «за наглядом» вилучалися із загальної маси кореспонденції. Нерідко в цих списках були примітки: «особливо суворий нагляд», «точні копії», «фотографії», «подавати в оригіналі». У цей час відзначається істотне зростання чисельності шифрованих і написаних хімічним

чорнилом листів, що було результатом зростання конспіративної діяльності революційних організацій. У разі виникнення підозри, що лист написано «хімією», його відправляли в Особливий відділ для спеціального дослідження.

Зважаючи на те, що прочитаний «хімічний» текст відправити було вже неможливо, його видиму і приховану частини доводилося писати заново. При цьому широко використовувалися технічні винаходи, за допомогою яких готували точну копію листа, чим займався створений у системі департаменту спеціальний підрозділ, очолюваний В. Зверевим – учнем С. Зубатова [15, с. 104-105]. У ході виготовлення нових листів жандарми не обмежувалися підроблянням почерку. Ураховувалося все: якість паперу, глянєць, водяні знаки тощо. Інколи когось із чиновників спеціально відряджали лише для отримання необхідного сорту паперу. Найретельніше оглядали книги, їх переплетення та корінці. Якщо в ході огляду книги встановлювали, що вона служить для транспортування прихованої кореспонденції, остання вилучалася, прочитувалася і після зняття копії знову закладалася в книгу. Якщо палітурка пошкоджувалася при цьому, таємну кореспонденцію закладали в аналогічну нову книгу [21, с. 123-125].

Вилучаючи із загальної пошти листи «за підозрою», перлюстратори керувалися перш за все адресою відправника або адресата (Женева, Париж, Брюссель, Лондон тощо), почерком, розміром, вагою, кольором конвертів та іншими ознаками причетності кореспондента до протиправної діяльності. Головне управління пошт і телеграфу періодично видавало циркуляри, у яких вказувалися ознаки конвертів листів, що становили певний інтерес для політичної поліції. Відібрані листи розкривали, прочитували і повертали в експедицію поштамту для відправлення за призначенням. Якщо підозри підтверджувалися, то листи затримували та направляли до Особливого відділу. Деякі підозрілі листи фотографували, щоб у подальшому використовувати «в інтересах розшуку»,

оскільки почерк був своєрідним портретом автора листа.

Досвідчені чиновники могли за почерком на конверті визначити статус відправника (його освіченість, професійну приналежність, соціальний статус).

Відібрані листи спочатку розкривали за допомогою тонкої палички, яку просовували в конверт і намотували на неї лист, а пізніше звичайною водяною парою. За наявності сургучної печатки її копіювали. У приміщенні «чорного кабінету» була повна колекція бездоганно виготовлених металевих печаток усіх іноземних посольств, консульств, місій і агентств у Петербурзі та міністерств закордонних справ за кордоном, усіх послів, консулів, аташе, міністрів і канцлерів.

Особливий інтерес становила дипломатична кореспонденція, що була складовою частиною розвідувальної діяльності та зовнішньої контррозвідки. На думку В. Павлова, російська політична поліція стала першою спецслужбою, що поставила й успішно вирішувала завдання викрадення іноземних кодів і шифрів [14, с. 374-375]. Російські спецслужби за 2 довоєнні роки змогли ознайомитися з усіма шифрами за винятком німецького, через заміну всіх німецьких кодів і шифрів.

Обов'язковій перлюстрації підлягало й листування осіб, підозрюваних у причетності до здійснення розвідувальної діяльності на користь іноземних спецслужб. Хоча, звичайно, на першому місці стояли інтереси політичного розшуку.

Колишній цензор С. Майський згадує, що «листи, перлюстровані в Росії, як би хитро закладені не були, не зберігають в собі ані найменшого сліду розтину... навіть найдосвідченіше око перлюстратора частенько не могло уловити, що лист був уже одного дня розкритий. Жодні хитрування, такі як подряпини друку, закладення в сургуч волосини, нитки, папірці і тому подібне не гарантували листа від розтину і абсолютно невідомої підробки. Усе зводилося лише до того, що на перлюстрацію такого листа потрібно більше часу. Багато клопоту було лише з листами,

прошитими на швейній машинці, але і це не рятувало, а лише ще більше змушувало звертати на такі листи увагу в припущенні, що вони повинні містити вельми цінні дані...» [17, с. 189-190].

Щоб уникнути повторної перлюстрації, на переглянутих листах ставили приховану крапку, так звану муху.

При проходженні кореспонденції зі спеціальними кур'єрами, останніх банально підкуповували. Згідно зі спогадами всі або майже всі кур'єри, фельд'єгері й уповноважені службовці знаходилися на «утриманні» Департаменту поліції. «За вельми невелику мзду, що виплачується їм щомісяця або «поштучно», вони приносили у вказане місце не лише вміст корзин з письмового столу своїх панів, але і копіювальні книги з їх канцелярій, чернетки їх писань, оригінали одержуваних листів і офіційних донесень і навіть цілі коди та шифрувальні ключі», – згадував цензор С. Майський. Для цього службовці знімали відбитки та замовляли дублікати ключів від письмових столів і сейфів, а інколи пускали вночі в канцелярії іноземних представництв співробітників Департаменту поліції, щоб вони визначилися на місці. Шифри, зазвичай, отримували в Парижі або Брюсселі – центрах міжнародного шпигунства.

Зашифровані тексти пересилали в охоранку, де працював талановитий криптограф І. Зибін – самовіддана й навіть одержима пристрасною до розшифровки людина.

Департамент поліції вимагав від начальників ГЖУ та охоронних відділень уважно ставитися до перлюстрованих листів, оскільки там містилися цінні «наводки», що могли бути вихідною точкою оперативно-розшукової діяльності. Здобути в такий спосіб відомості також слугували матеріалом для з'ясування спільників осіб, які перебували під наглядом. Неодноразово наголошувалося на дотриманні посиленних заходів безпеки у ставленні до справ перлюстрації.

Однак виконувалась ця вимога далеко не завжди, про що зберігся лист виконуючого обов'язки директора Департаменту

поліції О. Лопухіна начальникам охоронних відділень від 1 лютого 1903 р., який дорікав підлеглим за поверхнєве ставлення до роботи з матеріалами перлюстрації та відсутність виконавської дисципліни. Траплялися випадки, коли місцеве населення отримувало інформацію про місцезнаходження перлюстраційних пунктів [25, арк. 51; 18, с. 86-87].

Революціонери, безумовно, знали про перлюстрацію, тому навіть шифроване листування здійснювалося з великою обережністю. Революційна українська партія (РУП), наприклад, попереджувала читачів одного зі своїх видань у 1903 р., що «кожен лист, особливо ті, що йдуть з-за кордону, старанно розглядають, а то й розпечатують, і дивляться, чи немає там якої-небудь забороненої книжки або чогось недозволеного. Потім усі листи запечатують і відправляють, як на конверті написано» [18, с. 86].

Зрозуміло, що за таких умов чимало авторів листів вдавалися до езопової мови. Особливо це стосувалося політичної кореспонденції. Активні ж революціонери використовували знання для проведення контрзаходів.

Специфіка негласного контролю листів полягала в тому, що отримання відомостей про об'єкт не потребувало безпосереднього контакту з ним. Перлюстрація забезпечувала спостереження й давала можливість прослідкувати переміщення об'єктів по країні, даючи чимало цінної інформації.

З перлюстрованої кореспонденції співробітники політичної поліції мали змогу дізнатися про успішність проведених «ліквідацій» (припинення діяльності протиправної організації чи осередку) та їх вплив на діяльність і внутрішню структуру нелегальних організацій, активність тих чи інших революціонерів. Ці дані доповнювалися та легалізувалися матеріалами процесуальних дій.

Так, завдяки дешифровці партійної кореспонденції восени 1907 р. спецслужби отримали інформацію про центральну явку ЦК «Спілки» для чернігівської районної організації, про припинення ді-

яльності Головного комітету та утворення Закордонної групи. З перлюстрації ж було взято інформацію і про передвиборчу тактику УСДРП. В іншому випадку за результатами перлюстрації було розпочато масштабну операцію Петербурзької, Московської та Київської охренок під координацією Департаменту поліції [26, арк. 28-28зв.; 27, арк. 27; 13, с. 93].

Часто надходила інформація контррозвідувального характеру. Зокрема, О. Гучков у своїх спогадах вказував, що згідно з повідомленням командувача військами Київського військового округу генерала М. Іванова київська контррозвідка, перехоплюючи донесення, що йшли з Петербурга у Відень, дізналася про обізнаність австрійського генерального штабу про все, що відбувається в оточенні воєнного міністра. Невідомо, чому генерал розголосив таємну інформацію. Фактом залишається те, що вона була використана в політичних інсинуаціях [28, с. 186].

З перлюстрації кореспонденції вдавалось отримати інформацію не тільки щодо можливого витоку таємної інформації, а й про інші службові зловживання, що стосувалися державної безпеки. Зокрема було встановлено, що міністр шляхів сполучення наказав прокладати стратегічну залізницю не в потрібному напрямку, а через маєток дружини. Інший же його родич при цьому наживався на постачанні шпал [15, с. 105].

З легкої руки Л. Менщикова нині утвердилась думка, що за своєю ефективністю перлюстрація заміняла агентуру. Наприклад, він зазначав, що конспіративна переписка «Іскри» значною мірою заміняла жандармам агентурне висвітлення, яке було недостатнім, а всі оперативно-розшукові заходи, здійснені охранкою на Півдні та в Україні, базувалися виключно на результатах перлюстрації: «Робота М. Зибіна і В. Зверева у цій сфері була ціннішою від кількох агентів...» [29, с. 77].

Пишучи про міфотворчість у цій галузі, сучасний учений С. Жаров зауважує, що всупереч уявленню перлюстрація не завжди успішно конкурувала з агентурними

відомостями. Тут варто згадати й випадки дезінформації революціонерами жандармів, коли революційні партії умисно повідомляли в листах завідомо неправдиву інформацію про підготовку революційних виступів чи інших дій, виводячи тим самим політичний розшук на хибний шлях і розпиляючи його сили; а також прорахунки самої системи, коли перлюструвалися листи, а телеграми благополучно доходили до адресата. Причому ні адресата, ні адресанта встановити так і не вдавалось [20].

Істотні зміни в організації роботи перлюстрації відбулися з початком Першої світової війни. На першому місці були завдання забезпечення режиму секретності в країні та контроль настроїв населення. Перлюстрація ж відповідно до «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. стала здійснюватися в контексті цензурної політики. Відповідно до вищевказаного нормативно-правового документа військова цензура запроваджувалася в повному обсязі або частково, залежно від прифронтового чи тилового статусу тих чи інших територій. Варто зауважити, що в низці нормативних актів спеціально наголошувалося, що введення військової цензури зовсім не скасовує діяльність цензури загальної.

Специфікою перлюстраційної діяльності в роки Першої світової війни стала її часткова легалізація. Кореспонденцію, що йшла на фронт чи з фронту, переглядали гласно і на листи ставили офіційний штампель. Здійснювалася також централізація всієї системи перлюстрації.

Обсяг поштово-телеграфної кореспонденції адресатів українських губерній Російської імперії був величезним. Військові цензори, які працювали в українських губерніях, щодаки переглядали від 1,7 до 2 тис. одиниць, із котрих конфіскації та знищенню підлягали близько 10% [30, с. 112]. Причому можна стверджувати, що з усього масиву кореспонденції, яка надходила на поштово-телеграфні контори, цензори переглядали не більше 4%.

Насамперед увагу військових цензорів

привертали листи, адресовані в діючу та з діючої армії, закордонна кореспонденція, листи іноземними мовами та «до запитання»; особливу процедуру було передбачено для кореспонденцій військовополонених з обох ворогуючих сторін і з територій Російської імперії, окупованих ворогом.

Одним із пріоритетів роботи перлюстрації цього часу стала контррозвідувальна складова. Траплялися випадки, коли саме добре організована робота перлюстраційних пунктів допомагала знешкодити агентів іноземних розвідок. Саме діяльність «чорного кабінету» призвела до розкриття резидентури на Півдні України. Попри те, що кореспонденція цих людей була зашифрована, ключ вдалося знайти. Подібним чином було викрито ворожу розвідувальну групу в Ізмаїлі [31, с. 405].

Варто зауважити, що в роки війни контррозвідку активно використовували у внутрішньополітичній боротьбі, а матеріали перлюстрації – у політичних спекуляціях.

Вразливим місцем системи державної безпеки Російської імперії протягом усіх років її існування була неналежна координація у функціонуванні різних її складових. Досить непростими залишалися

відносини між військовою та цивільною цензурами, що систематично звинувачували одна одну в недбалості та неналежному ставленні до контролю за настроями військ і населення. Натомість обидва відомства часто стикалися з ігноруванням своєї інформації з боку керівництва. Так, завдяки перлюстрації було отримано інформацію про змову, підготовлену проти Миколи II лідерами російської буржуазії та участь у ній військового керівництва. Належної реакції на це повідомлення не було [32, с. 384-386]. Утім, революція випередила всіх змовників.

Висновки

Перлюстрація була важливим, хоча й допоміжним методом діяльності спецслужб Російської імперії, що існувала в правовому полі. Окрім завдань політичного розшуку, її використовували для забезпечення державної безпеки в широкому розумінні цього слова. Значення перлюстрації особливо зросло з початком Першої світової війни, коли відбулась її часткова легалізація, а сама вона стала одним з основних напрямів діяльності цензури. Утім, навіть належна, як на свій час, організація перлюстрації не могла врятувати невиліковно хворий державний організм Російської імперії.

Література

1. *Никитинский И.* Из истории русской контрразведки: сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
2. *Жаров С.Н.* Обеспечение законности оперативно-разыскных мероприятий в Российской империи / С.Н. Жаров // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 193-198.
3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи. – т. XV. – Пг, 1916. – 210 с.
4. *Спиридович А.* Записки жандарма / А. Спиридович. – М. : Политиздат, 1991. – 183 с.
5. *Лопухин А.А.* Отрывки из воспоминаний (По поводу воспоминаний гр. С.Ю. Витте) / А.А. Лопухин. – Пг. : Государственное издательство, 1923. – 23 с.
6. *Белецкий С.П.* Воспоминания / С.П. Белецкий // Архив русской революции. В 22 т.; тт. 11-12. – М. : «Терра»-Политиздат, 1991. – С. 5-75.
7. *Витте С.Ю.* Воспоминания / Комментарии к тому И.В. Бестужева и В.А. Емца. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1960. – Т. 3. – 724 с.
8. *Измозик Владлен* «Черные кабинеты» в России (XVIII – начало XX веков) / Владлен Измозик // Жандармы России ; сост. В.С. Измозик. – С.-Пб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 333-354.
9. *Шуйський П.А.* Департамент поліції / П.А. Шуйський. – Харків : Шляхи революції, 1930. – 100 с.
10. «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой ; т. 1. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 512 с.

11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 2233. – Оп. 2. – Спр. 136.
12. Киевская мысль. – 1917. – 9 апреля.
13. *Заварзин П.П.* Жандармы и революционеры / П.П. Заварзин // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой ; т. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 6-140.
14. *Павлов В.* ТФП : тайное физическое проникновение на иностранные объекты : внедрение, подставы, перевербовка / В. Павлов. – М. : Эксмо : Алгоритм, 2010. – 480 с.
15. *Лурье Ф.М.* Политический сыск в России. 1649-1917 / Ф.М. Лурье. – М. : Центрполиграф, 2006. – 399 с.
16. *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О.Н. Ярмиш. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.
17. *Майский С.* «Черный кабинет». Из воспоминаний бывшего цензора / С. Майский // Былое. – 1918. – № 13. – кн. 7. – С. 185-197.
18. *Стромилюк Л.В.* Боротьба тасмної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900-1914 рр.) [текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.В. Стромилюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 245 арк.
19. *Перегудова З.И.* Важный источник по истории революционного движения (коллекция перлюстрации ЦГАОР СССР) / З.И. Перегудова // Исторический опыт Великого Октября. – М. : Политиздат, 1986. – С. 379-384.
20. *Жаров С.Н.* Мифы о перлюстрации в царской охранке / С.Н. Жаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/Sysk/Perlustraciya.htm>
21. *Галвазин С.Н.* Охранные структуры Российской империи : формирование аппарата, анализ оперативной практики / С.Н. Галвазин. – М. : Совершенно секретно, 2001. – 192 с.
22. *Бакай М.Е.* О разоблачителях и разоблачительстве / М.Е. Бакай. – Б.м., б.д.
23. *Кантор Р.* К истории «черных кабинетов» / Р. Кантор // Каторга и ссылка. – 1927. – № 8 (37). – С. 90-99.
24. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 10. – Т. 2.
25. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 88.
26. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 626.
27. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 123.
28. Александр Иванович Гучков рассказывает... // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 188-195.
29. *Меньшиков Л.П.* Охранка и революция / Л.П. Меньшиков. – М., 1929. – ч. 2. – 424 с.
30. *Кириченко О.Ю.* Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914-1917 рр.) / О.Ю. Кириченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2009 р. – Випуск ХДVI. – С. 108-114.
31. *Васильев А.Т.* Охрана : русская политическая полиция / А.Т. Васильев // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений. Т. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 345-515.
32. *Мартынов А.П.* Моя служба в отдельном корпусе жандармов / А.П. Мартынов // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. Т. 1. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 29-408.